

Munich Personal RePEc Archive

**Unrecorded economic activity in
information sector in Bulgaria: problems,
issues and assessments**

,

2003

Online at <https://mpa.ub.uni-muenchen.de/62232/>
MPRA Paper No. 62232, posted 20 Feb 2015 16:05 UTC

Неотчетената икономическа активност В информационния сектор в България: *Проблеми, Въпроси и оценки*

Тодор Ялъмов,

*Координатор, Група по информационни технологии, Фондация
Приложни изследвания и комуникации и Старши асистент, Со-
фийски Университет „Св. Климент Охридски“¹*

Въведение

Информационният сектор в България възниква като стратегически опит да се увеличи конкурентноспособността на страната ни в рамките на Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ) и да се осигурят достатъчно валутни постъпления по първо направление, с които да се посрещнат нарасналите разходи за енергийни суровини. Симптоматичен за последващото развитие на сектора е фактът, че първият български компютър „Витоша“ използва контрабандно внесени части (от СССР). По-късно научно-техническото ни разузнаване (НТР) става основен доставчик на технологични образци и ноу-хау за електрониката ни чрез комбинация от легална търговия, шпионаж, кражби, подкупи, контрабанда и нарушение на собствените права. Информационният сектор, още с раждането си, е в зоната на здрача. България става известна с компютърните вируси, а по-късно и с пиратските компакт-дискове с музика и софтуер, със злоупотреби и престъпления в Интернет пространството. Сивотата в бизнеса, нарушенията на националното и международното право, организираната престъпност и намесата на тайните служби са устойчиви характеристики на информационния сектор в България, но с противоречиви последствия за социалния капитал и конкурентноспособността на българската икономика. И преди (1989 г.), и сега (при всички правителства след това) информационният сектор е бил номинално приоритетен за развитие-

то на страната, създавал е много национални митове и легенди и продължава да е една от алтернативите на емиграцията на високо-квалифицираните специалисти по информационни технологии и техните семейства. Налице е обаче загуба на такива сравнителни предимства като монополни позиции на пазара в СИВ, драстично намаляване на дела на високо-технологичния износ, декапитализация на основните предприятия (ДЗУ – Стара Загора) и тотална промяна в предмета на дейност (например, шиене на трикотаж на ишлема в заводите в Ботевград), деквалификация, намаляване на качеството на образованието и ниска наситеност с компютърно оборудване.

Въпреки приоритетността на сектора, статистическата ни система няма капацитет да отчита актуалното му състояние по отношение на размер, добавена стойност, заетост, производителност и други показатели. Това, разбира се, е глобален проблем, дължащ се на силната динамика (нови услуги, нови бизнеси, нови професии и т.н.) в сектора и размитите му граници, довеждащи до трудности в отчитането, но така също и на големите дялове на неформална (законна и често pro-bono) или незаконна (пиратство, хакерство) икономическа активност. Неадекватното отчитане на икономическата дейност в информационния сектор има негативен ефект върху изработването на реални политики за развитие на информационното общество, върху чуждите инвестиции в България и бизнес-моделите на чуждите фирми от бранша.

Целта на тази статия е да предложи и дискутира един подход за оценка на неотчетената икономическа активност в информационния сектор в България и да анализира причините за и последствията от сивотата в бранша. Изследването се базира на хипотезата, че *част от икономическият преход в бившите страни от СИВ може да се обясни чрез анализиране на процесите на трансформация и легализация на неформалната или сивата икономика и приватизацията на контрабандните канали съществували по времето на социализма*. В допълнение, на базата на сравнително емпирично проучване, в статията се дефинират причините за наличието на сива икономика в информационния сектор, дават се количествени оценки за скритата активност на фирмите в бранша, анализират се последствията от различни стратегии за управление на сивата икономическа дейност на базата на експертни оценки и се формулират въпроси и препоръки за по-нататъшна работа.

Методологически бележки – Неотчетена икономическа активност

Неотчетената икономическа активност може да бъде такава по няколко различни начини, които често имат и свои собствени понятия като *скрита, ненаблюдавана, сива, черна, сенчеста, неформална, неофициална, незаконна, престъпна, паралелна, втора* и др. Академичната общност е свидетел на свирепи езиковедски и методологически спорове като този между Friedrich Schneider² и Edgar Feige³, на по-умерени дискусии за баланса между икономическите, юридическите и статистическите критерии за „другата“ икономика⁴, както и за социално-икономическите предпоставки и последици от нея. Тук ще възприемем подхода на *Коалиция 2000*⁵, който използва понятието *скрита икономика*, комбинира класификацията и дефинициите на СНС 93 и ЕСНС 95⁶ за *ненаблюдаваната икономика*⁷ с най-честите модуси на „скриване“ на икономическа активност (доход, обороти, печалба, мита и акцизи, данъци и осигуровки) и „смазване“ на транзакционното триене (чрез корупция, връзкаство и политически чадъри)⁸.

Резюмирайки, неотчетената икономическа активност се разделя на следните типове: *нелегални дейности, икономически скрита производствена активност, неформална активност и статистически ненаблюдавани дейности*.

Нелегалните дейности обхващат производство и дистрибуция на продукти и услуги забранени от закона, както и разрешени от закона производствени дейности, които се упражняват от неоторизирани стопански субекти. В нашия случай това са продажбите на наркотици по Интернет, поръчки на проститутки и порно-сайтове, онлайн залаганята на футболни резултати и конни състезания, съхраняването на откраднати книги, филми, музика и софтуер с кракове на сървъри за безплатен публичен достъп.

„Новата икономика“ все още няма богата съдебна практика и в нея има редица неотчетени от статистиката икономически дейности, които все още не са атакувани в съда или все още не са обявени за нелегални (поради процесуални нарушения или мудност на съда).

Любопитен случай в това отношение е променената лицензионна политика на Майкрософт спрямо компютърните клубове и изисква-

нето за ползване на Windows XP и почти автоматичното му прилагане от НСБОП⁹ по искане на БУЛАКТ¹⁰, довело до затварянето на една от най-големите вериги от клубове (с над 700 компютъра) в началото на 2003 г. В този случай, обаче, цялата (или поне по-голямата част) дейност е отчетена в НСИ. В ИТ сектора напоследък все по-често се използва понятието „сив внос“, означаващ легален внос (по отношение на държавните органи), но в противоречие на системата от договори, наложена от официалните производители на компютри и представителите им за страната¹¹.

Скритото производство се дефинира като легално производство, което остава неизвестно за държавната администрация поради желание за избягване на данъчно облагане, мита и такси, плащане на социално осигурителните вноски или поради неспазване на определени административни разпоредби. Тук влизат занижените митнически стойности, „черните“ каси за плащания на програмисти над официалното им възнаграждение и продаване без фактура и ДДС. Някои от „независимите програмисти“ имат банкови сметки в чужбина и плащанията им (поне реализираните през българската банкова система) се отчитат единствено от Борика като „чужди тегления/покупки“.

Неформалните дейности се отличават с ниско организационно ниво, отношения основани на социални контакти и бартерно (или никакво) възнаграждение, и преплитане на трудови и капиталови доходи. Най-често става дума за компютърни консултации и обучение, ползване на компютър и Интернет, изработка и поддържане на Интернет страници.

Статистически ненаблюдаемите дейности са такива дейности, които се наблюдават с помощта на специални извадкови инструменти, не са задължителни и поради разнообразни причини (например неактуален бизнес регистър БУЛСТАТ), довеждат до изместване в резултатите. Изчерпателните изследвания на фирмено равнище, например, нямат специални позиции за продукти и услуги на информационния сектор.

Към вече изредените четири типа, трябва да добавим един особен пети тип, който е твърде характерен за информационния сектор – *неадекватното отчитане на икономически дейности*, довеждащи до сериозни изкривявания в статистическата информация – случайни и

без фискален резултат (Интернет клубове регистрирани като кафенета), а така и преднамерени – водещи до загуба за фиска („объркване“ на митнически позиции при внос на компютърни компоненти). Задълбочен анализ на случаите в този пет тип е даден в едно изследване на Nick Jagger¹².

На този етап „прането на пари“ и „черната икономика“ остават неизследвани (поне що се отнася до информационният сектор) и извън фокуса на настоящата статия, въпреки че има достатъчно много емпирия на „нови престъпления“ в тази област (незаконен трафик, хакерство в разнообразни видове, порнография), както и достатъчно „нови“ канали за пране на пари¹³.

Методологически бележки – Информационният сектор

Неадекватността в отчитането на информационният сектор (ИС) до голяма степен се дължи на размитите му граници и липсата на единно възприето понятие за него, не само в България, а и в международен план. Понякога ИС обхваща мобилните и фиксирани комуникации, продажбите на компютърна периферия и структурното окабеляване, касовите апарати и сигнално-охранителни системи, цифровите медии и електронните игри, производството на софтуер и графичен дизайн; друг път фокусът е върху Интернет, системната администрация, заетостта в новите професии и цялостното измерване на новата икономика. Дори когато е налице сравнителен консенсус какво точно мерим, поради различия в класификационните системи ISIC¹⁴ rev.3, NACE¹⁵ rev. 1, NAISC¹⁶ и особено българска НОК¹⁷, е практически невъзможно да се правят съпоставими статистически анализи преди края на 2002 година. Подобряването на отчитането на икономическите дейности попадащи в информационния сектор беше една от основните движещи сили при приемането на NACE rev 1.1 през 2002 г. За щастие НСИ успя да реагира бързо и прие НКИД¹⁸ (заменила НОК и в сила от 01.01.2003 г.), съобразена с NACE rev 1, което ще доведе до значително подобрене в отчетността. Например, появи се позицията 74.86 „дейности на центрове за услуги чрез телефонни обаждания“ (call centers), експлицира се точното място на „разработване на Интернет-страници“ – 72.22, „хостване“ – 72.30, „уеб-портали“ – 72.40 и прочее дейности от „новата икономика“. Освен директ-

ното подобряване на отчетността, ще наблюдаваме и индиректно – през до-оценката на БВП на базата на сивата икономика. За съжаление, използвани агрегирани данни ще има не по-рано от последното тримесечие на 2004 г.

За целите на това изследване, а и в рамките на „хармонизирането“ на изследователския език, предпочитаме да използваме понятието „информационен сектор“, вместо добилите популярност по-общо „информационни технологии“, „информационни и комуникационни технологии“ или по-тесните „производство и услуги свързани със софтуер“ или „компютърен пазар“. В рамките на процеса на „конверсия“ на ISIC и NACE, се очаква появата на информационен сектор – „I“ в планирания NACE 2007¹⁹. Тук се интересуваме от I1.2 *Възпроизвеждане на софтуер*, I4 *Публикуване и излъчване в Интернет*, I6 *Доставка на Интернет, портали и търсачки, обработване на данни, хостинг и свързани услуги*, а така също и част от инфраструктурата на този сектор – F2.1 *Компютри и периферия* и професионалните M5 *Компютърни услуги* (идентичен на НКИД 72 *Дейности в областта на компютърните технологии*) и N5 *Центрове за обаждания*, които сумарно дефинират понятието, с което ще работим.

Проблем в отчитането на икономическата активност в информационния сектор представлява традиционното „връзване“ на продукти и сектори между СРА²⁰ (български еквивалент НКПИД²¹) и NACE (НКИД), тъй като цифровите продукти лесно могат да се произвеждат от всеки сектор. Подобно, заетите специалисти в „e-работата“ във фирмите в традиционните отрасли, се отчитат от НСИ съответно като туризъм, финансови услуги, държавно управление и т.н. Липсват статистически редове и агрегирани официални данни за употребата на продуктите и услугите на информационното общество. За първи път през 2003 г. НСИ ще използва инструмент на Евростат, който ще оцени основни показатели, характеризиращи употребата на информационните технологии в домакинствата (изследване №143 от Националната програма за статистическите изследвания през 2003 г.), но данните ще станат известни отново през 2004 г.

Изследването на информационния сектор в България, в краткосрочен план, е възможно предимно на базата на частни източници на информация като консултантски, информационни или социологически

фирми като IDG/IDC, KPMG, Витоша Рисърч и Алфа Рисърч, бизнес асоциации (БМСА, БАИТ, БУЛАКТ), неправителствени организации (Фондация ПИК, Център за икономическо развитие), европейски проекти (ENLARGE, E-LIVING, ISIS), международно-сравнителни изследвания (EIU/Pyramid Research, Harvard University, PREST), а така също и чрез експертни оценки, казуси или преки наблюдения. Тъй като всяка организация използва различни дефиниции, методология и времеви периоди, сравненията могат да са само индикативни и качествени, което възпрепятства използването на статистически и иконометрически модели за проверка на хипотезите. Въпреки всичко, именно различията, подобно на огледалните статистики, могат да осветлят проблемни *сиви* икономически дейности.

Методологически бележки – използвани инструменти

За целите на тази статия бяха проведени 12 дълбочинни интервюта с експерти и информирани лица от сектора (10 от София, 1 от Варна и 1 от Бургас, 1 адвокат, 1 счетоводител, 1 самонает, 1 анализатор на сектора, 3 мениджъри и собственици, 3 наети в софтуерни производители, 1 в държавна структура и 1 в университет и на свободна практика, общо 5 човека преподават или работят в университет от тези 12, 3 жени и 9 мъже) за да се изяснят хипотезите и да се получат оценки за сивата икономика.

Беше проведено проучване на бизнеса (респонденти – управители, собственици или финансисти в предприятията) с две извадки – представителна по брой заети (отчетени в НСИ) като основа за сравнение и случайна извадка от 130 ИТ фирми в цяла България (базата са изданията на БАИТ и БАСКОМ и класацията на IDG за Top 100 фирмите). Получиха се 65 обработваеми отговори за ИТ фирмите и общо 530 от първата извадка. Персоналните стандартизирани интервюта²² бяха проведени през периода 25 ноември – 16 декември 2002.

Причини и фактори за наличието на скрита икономика в информационния сектор

Хипотеза 1. *Икономическият преход в бившите страни от СИВ може частично да се обясни чрез анализиране на процесите на трансформа-*

ция и легализация на неформалната или сивата икономика и приватизацията на контрабандните канали, съществували по времето на социализма.

Традиционният дебат за движещите сили за „скриването“ се фокусира върху избягването на данъци и излишеството от работна ръка породено от безработицата, а така също и своеобразна форма на „изход“ от формални бизнеси с високи административни разходи. Този дебат е много добре представен от Доминик Енсте в статията му в тази книга. Дянков, Либерман, Мукхердже и Ненова²³ типологизират сивата или неформалната икономика и анализират ползите и разходите от влизане и оставане в сивата зона. „Паралелната“ икономика по време на социализма, обаче има съвсем други причини – тя е реакция на хроничния недостиг на стоки и услуги и заетостта в нея е по-скоро „вход“ към пазарната икономика. Убедителни примери в това отношение са „чейнчаджиите“ пред Магура (или по-общо участниците в нелегалния пазар на обмяна на валута), частните учители (най-вече по математика, литература и езици), зболекари и майстори работещи „на черно“ преди, а сега с вече стабилни средни фирми. Всеки пътувал до СССР преди 1989 г. има впечатления от първа ръка за „куфарната“ търговия (алкохол и облекла), която след това продължи например с Македония (хранителни стоки) и Турция (всичко, но в обратна посока, разбира се). Съществуваше сравнително добре развита „втора икономика“ за електроуреди (сред тях – касетофони, компютри, игри) внесени от моряци или летци от западния свят или далечния изток.

В „сивата“ икономика участва не само населението, но и самата държава – в контрабандата на ембаргови стоки (70-те и 80-те години) в повечето случаи – информационни и комуникационни технологии, но се срещат също и трафик на хора (революционери) и наркотици. Създадени са неформални институции (канални) и е събран богат опит за „работа на сянка“, които след промените се „приватизират“. От една страна икономическият преход „шоково“ легализира част от досегашните „сиви“ дейности и предостави контрол на инсайдери върху „сивите“ канали и институции. От друга, преходът отслаби доверието в държавата и между фирмите, намали приложимостта на договорите, затвърди асиметрията в информацията и увеличи чувствителността на мениджърите към разходите и създаде огромен корупционен

натиск чрез приватизацията. Освен това, държавата доста бавно (около 10 години) бяха нужни за изградена на интегрирана информационна система) изграждаше капацитет да събира данъци. В отговор, новосъздадените фирми не са склонни да плащат пълната цена да бъдат „официални“, било защото не вярват, че нещо ще се промени и ще получават качествени публични услуги, било защото им е много скъпо или рисковано. Отказът за плащане на данъци е добре концептуализиран и анализиран от Ханусек и Палда²⁴. В крайна сметка, често да си напълно легален означава да си неконкурентноспособен. Фирмите „смазват“ институционалното триене със „скриване“, подкупи, връзки и политически чадъри.

Косвено потвърждение на тезата за основната роля на „старата сива икономика“ и контрабандните практики за развитието на модерна пазарна икономика (и демокрация) можем да открием в развитието на Хърватия, Босна и Херцеговина и Косово през последното десетилетие на XX век, в която контрабандата е съществен фактор за оцеляването и държавното им строителство²⁵. В една институционална публикация за неформалния сектор в Унгария²⁶ се твърди, че растежът на неформалната икономика преди промените и институционалният капацитет на данъчната администрация, а не размера на данъците, натиска за по-големи възнаграждения и реструктурирането на икономиката са основните обяснителни схеми на развитието на неформалната икономика след 1989 г.

Динамиката на „скритата“ икономика се определя освен от „паметта“ на процеса от преди 1989 г., но така също и от класическата тенденция на „легализиране“ на престъпния или сенчест бизнес, инициран или от прозорливи бизнесмени (заради намаляване на разходите за охрана и заплахата от нелоялна конкуренция) или под комбиниран натиск от „вътре“ и от страна на правителството по политически причини (застрахователния бизнес). От друга страна се наблюдава натиск за запазване на някои „нерегламентирани“ канали за финансиране на политическите партии (например каналите за контрабанда на цигари).

Хипотеза 2. *В секторите и икономическите дейности, в които е имало по-високи дялове на „скрита и контрабандна икономика“ преди 1989 г. ще се наблюдават по-високи дялове на „скрита и контрабандна дейност“ след 1989 г.*

Въпреки че за да се провери тази хипотеза, са необходими по-задълбочени изследвания и анализиране на факторите за структурната динамика, тя логически следва *Хипотеза 1* и тук ще коментираме няколко довода в нейна защита. Поради недостига на стоки в социализма, търговията на дребно беше наситена с корупционни и връзкарски практики и можем да я определим като една от най-сивите (макар и напълно отчетена преди) по разпространеност и честота. Домашното строителство (вили, къщи на село) също в по-голямата си част беше неформално и свързано с кражби на материали и подкупи. Въпреки че цялата ни индустрия разчиташе на „доставки“ на ноу-хау от НТР по „скрити канали“, електрониката изглежда достоен „партньор“ на търговията на дребно: заобикаляне на КОКОМ²⁷ за вноса на първите VAX машини, конфиденциални проекти от типа „Монблан“ и „Нева“, използването и сега на поръчки за НСО²⁸ за необмитяване на компютърни компоненти, известните „връзки“ на днешни ИТ фирми с тайните служби от миналото, а и настоящето.

Използвайки задграничните сметки на НТР и връзките си със западни и далекоизточни партньори, редица офицери (не само от НТР, но и от други служби) започнаха да внасят (нелегално, по старите канали) компютри и компоненти за тях, електроника и друга продукция за която има голямо търсене и са сред големите играчи не само на ИТ пазара.

Хипотеза 3. *Размерът на фирмата влияе отрицателно на „скриването“ на икономически дейности*

Тази хипотеза традиционно се проверява и доколкото ни е известно не е отхвърлена до сега. Разбира се, случва се да не може да се потвърди по чисто статистически причини. Интервютата със запознати в брашна²⁹ показаха, че за големите фирми „продавачи“ на техника, които имат собствени магазини, предпочитат „продажби“ на светло, заради рисковете от злоупотреби и загуби „отвътре“, и натиск от вън заради гаранциите и сервизното обслужване. Корупцията е механизъм за оставане в сянка. За малките фирми корупцията е голям проблем³⁰, от една страна защото на тях по-често им се налага да „дават“ за да останат в бизнеса и защото им е скъпо. Българският информационен сектор е малък, както по общ размер на заети и продукция, така и по средна заетост във фирмите – факт, който е конкурентен

недостатък на сектора ни в сравнение със страните от Централна Европа като Унгария, Чехия и Полша.

Хипотеза 4. *Наличието на стратегически чуждестранен инвеститор влияе отрицателно на „скриването“ на икономически дейности*

Смаржинска и Вей³¹ доказват връзка между решението на чуждия инвеститор за влизане на пазара и нивото на корупция в приемащата икономика, а също така и формата на това влизане – дъщерно предприятие (когато корупцията не е много висока) или джойнт-венчър с местно лице, което да поеме. Веднъж влезли в собствеността и управлението, чуждите инвеститори – стратегически или институционални от типа на ЕБРВ³² и БАИФ³³ – налагат подобрене в корпоративното управление и ограничават възможностите за скрити доходи и сенчести дейности. Интервютата също потвърдиха тази хипотеза, поне що се отнася до липсата на „черни каси“ за заплати и отчитане на продажбите.

Хипотеза 5. *Високите данъчно-осигурителни тежести създават натиск за служителите с високи възнаграждения да предпочитат „скрити“ плащания*

Това е може би най-класическата хипотеза и вероятно всички наблюдатели на бранша ще се съгласят с нея. Любопитно е, че с цялостното подобряване на финансовия сектор след въвеждане на Валутния борд и отварянето на банките към физическите лица (от 2000 г. насам) се забелязва тенденция на промяна на нагласите на служителите не само в информационния сектор. Опцията „жилищен или друг кредит“ мотивира хората да „преминат на светло“, за да могат да докажат доходи и на практика да „спечелят“ от плащането на данъци. Смятаме, че ако част от разходите за строеж или ремонт на къща/жилище се приспадат като признат разход при облагането на доходите, както е в САЩ, ще се реализира изсветляване на част от доходите и строително-ремонтния сектор.

Оценки на обхвата на неотчетената икономика в информационния сектор

Тъй като понятията „сива“, „скрита“ и „сенчеста“ икономика имат различни значения, а и оценъчен елемент за икономиката, освен ди-

ректната точкова или интервална оценка за размера ѝ, се опитахме да изследваме различията във възприятията на респондентите. Работната хипотеза беше, че ще наблюдаваме различия както в представата, така и в реалните „скритости“ в информационния сектор и цялата икономика.

ИТ фирмите асоциират със скритата икономика следните дейности (четирите с най-много посочвания): *наемане на работник без договор, укриване/неплащане на мита и акцизи, неиздаване на фактури/касови бележки и осъществяване на нелегален внос и износ*. Разликата в първата четворка формираща представата на фирмите от цялата (не-финансова) икономика е появата на *отчитане на по-малка печалба от реалната*.

Оказа се, че статистически значими различия (при еднофакторния дисперсионен анализ) има само по отношение на *големите кешови плащания и бартерните сделки* (които често не се осчетоводяват нормално и се избягва плащането на ДДС) като и в двата случая те по-рядко се асоциират със скрита икономическа дейност (Таблица 1) в информационния сектор в сравнение с цялата икономика. По-интересни са данните по отношение на честотата на извършване на съответните дейности. В информационния сектор много по-често се *дават/получават подкупи, печелят поръчки без конкурси и търгове* (вероятно този въпрос се нуждае от прецизиране за в бъдеще) и се извършват *бартерни сделки*. Данните от изследването показват, че наемането на хора без договор в информационния сектор е *статистически значимо по-рядко* отколкото в цялата икономика, но за сметка на това в *по-голяма част* от случаите *договорите са със скрити клаузи* за избягване на данъчно-осигурителните тежести (потвърждение на *Хипотеза 5* за информационния сектор).

Табл. 1. Обхват и честота на скритата икономика в информационния сектор

С11. Кои от следните действия отнасят към явлението скрита икономика?	ИТ сектор/ база 65 фирми		Цялата икономика/ база 530 фирми		Еднофакторен дисперсионен анализ ³⁴ (равнища на значимост)		С12. Според Вас, колко често в предприемателската/фирмите от вашия бранш (ИТ) се срещат следните действия?		
	%	%	%	%	C11	C12	не знае	винаги	в повечето случаи
A. Наемане на работник без договор	76.9	76.4	.928	.006 (n)	15.4	0	13.8	52.3	18.5
V. Наемане на работник на трудов договор със Скрити клаузи и допълнителни устни уговорки (социално осигуряване на по-ниска от реалната заплата, изплащане на допълнителни възнаграждения без документ и др.)	66.2	65.5	.913	.694	16.9	13.8	38.5	38.5	6.2
C. Отчитане на по-малка печалба от реалната	66.2	73.8	.192	.410	26.2	1.5	33.8	30.8	7.7
D. Укриване/неплащане на мита, данъци, акцизи и др.	73.8	77.2	.550	.509	27.7	0	12.3	44.6	15.4
E. Даване/получаване на подкупи	47.7	45.3	.713	.065 (p)	32.3	1.5	21.5	35.4	9.2
F. Невъздаване на фактури, касови бележки	73.8	71.5	.693	.255	27.7	1.5	10.8	46.2	13.8
G. Отчитане на по-ниски обороти от реалните	61.5	66.2	.453	.478	29.2	0	16.9	44.6	9.2
H. Извършване на парични плащания по големи сделки в брой	18.5	28.3	.093 (f)	.560	30.8	0	9.2	38.5	21.5
I. Възлагане на поръчки без конкурс или търг	41.5	36	.386	.016 (p)	18.5	3.1	20	49.2	9.2
J. Осъществяване на бартерни сделки	3.1	11.3	.011 (f)	.015 (p)	30.8	3.1	6.2	44.6	15.4
K. Осъществяване на нелегален внос или износ	67.7	61.9	.362	.723	35.4	1.5	4.6	35.4	23.1
L. „Източване“ на ДДС	53.8	57.2	.610	.521	44.6	0	7.7	16.9	30.8
M. Друго	1.5	1.3	.886	.655	98.5	0	0	0	1.5
Незнае, не отговори	3.1	2.5	.762						

Източник: Витоша Рисърч, Ноември 2002 и собствени изчисления

На базата на двата въпроса от таблица 1, конструирахме индекс I , който дава оценка за скритата икономика в бранша и представлява средна честотна оценка за типовете „скриващи“ действия в бранша (въпрос С12) претеглена по асоциираните дейности със скритата икономика (въпрос С11).

$$I = \frac{C11A * C12A + \dots + C11M * C12M}{C11A * \text{MIN}(C12A, 1) + \dots + C11M * \text{MIN}(C12M, 1)}$$

Въпросите С11 приемат стойност 1 ако респондентът е отговорил, че отнася съответното действие към скритата икономика и 0 в противен случай. Индексът I не е дефиниран или когато респондента не е асоциирал нито едно от показаните действия със скрита икономика, или когато за всички дейности, асоциирани със скритата икономика се е затруднил да отговори с каква честота се срещат в неговия бранш. С12 приема следните стойности: 1 – „Винаги“, 2 – „В повечето случаи“, 3 – „Понакога“, 4 – „Никога“; липсващите стойности кодираме с 0. Числителят дава сумата от оценките на честотата на съответния брой дейности, за които респондентът е заявил, че формира скрита икономика и е дал оценка за честотата на срещанията на това явление в неговия бранш. Всяко от събиращите в знаменателя е нула ако съответната оценка на честота липсва (С12 = 0) или не е посочена съответната дейност в предишния въпрос (С11 = 0). Стойностите на индекса са от 1 до 4 като 1 означава тотално скрита и сива икономика, а 4 означава 100% отчетена и законна.

Познавателната стойност на индекса ще може да се определи, едва след многократни тестове и „рафиниране“. Все пак, ето няколко негови „идейни“ предимства (пред използването само на интервални или ординални оценки за скритата икономика): той има сравнително по-малко липсващи стойности от ординалните и още повече от интервалните оценки; има способност да отчита по-фини промени (по отделни съставни характеристики на скритата икономика) и при определени условия може да се използва като независима променлива в регресионни модели. Често оценките за бранша се взимат като приближение за фирмата-респондент и в това отношение комбинацията на С11 и С12 изглежда по-адекватна отколкото ординалната

оценка. В допълнение, индексът на фирмено равнище е добра основа за сравнение с макро-индексите на *Коалиция 2000* за оценка на скритата икономика.

Първият тест за индекса е да проверим дали мери по сходен начин „скритата икономика“ на базата на извадката за цялата икономика. Сравняваме индекса с отговорите на въпрос „С13 Според вас, като цяло, какъв е делът на „скритата икономика“ във Вашия бранш/отрасъл?“. Респондентите могат да отговорят с точен дял в проценти (интервална оценка) и чрез ординална 6 степенна скала (0 – „няма „скрита икономика в нашия бранш“, 1 – „до 10%“, 2 – „между 11 и 25%“, 3 – „между 26 и 50%“, 4 – „между 51 и 75%“ и 5 – „над 75%“. И в двата случая са налице сравнително силни оценки ($r = -0.564$ с равнище на значимост 0.000 за интервалната оценка на базата на 213 случая и $r = -0.489$ с равнище на значимост 0.000 за ординалната оценка на базата на 418 случая). Когато вземем ИТ фирмите, корелационните зависимости леко се влошават, но остават $r = -0.444$ и $r = -0.450$, съответно с равнища на значимост 0.044 и 0.002.

Средната стойност на „скритата икономика“ в информационния бранш получена от интервалната оценка е 25.24%, но е формирана на база само 1/3 от респондентите. Мнозинството (45.5%) от попълнителите ординалната оценка смятат, че скритата икономика в техния бранш е между 26 и 50%. По 20% смятат, че правилната оценка е под 10% (но все пак не 0) и е в интервала между 11 и 25%. Ординални отговори са дали 2/3 от респондентите. Ако допуснем равномерно разпределение (за което има индикации) и разпределим по равно тези 45.5% в два интервала между 26 и 38% и между 39 и 50%, тогава ще потвърдим интервалната оценка за около 25% скрита икономика, която е в съответствие с изследванията на Шнайдер³⁵. Забелязва се една любопитна закономерност, която потвърждава хипотезата за равномерност: средната стойност на индекса *I* се намалява с по 0.2 пункта (отивайки към по-скрита икономика) при изкачването на всяко стъпало от въпроса С13.

Табл. 2. Обща оценка на скритата икономика в информационния сектор

С13 Дял на скритата икономика във вашия бранш	Процентно разпределение	Средна стойност на индекса / за отговорилите в съответната група
Няма скрита икономика	6.2	3.35
До 10%	13.8	3.12
Между 11 и 25%	13.8	2.93
Между 26 и 50%	30.8	2.73
Между 51 и 75%	3.1	2.61
Над 75%	0	–
Неотговорили	32.3	3.02
Общо		2.93

Източник: Витоша Рисърч, Ноември 2002 и собствени изчисления

Хипотеза 2 се потвърди само частично от изследването, и то не за информационния сектор. „Най-скрита“ според индекса се оказа търговията на дребно със стойност 2.67, следвана от строителството с 2.83 и търговията на едро 2.85. Информационният сектор се оказа „в златната среда“ с 2.93 пункта при среден индекс за страната 2.89. Възможни са две обяснения, ако все пак искаме да вярваме на тази хипотеза – в разсъжденията по-горе не включихме институционалната промяна като фактор в динамиката на скритата икономика. Например – след въвеждането на валутния борд и влизането на стратегически чужди инвеститори финансовият сектор стана някак „по-светъл“ и пазарно-ориентиран, а не приятелско-корупционен като периода 1990-1996 или „подземен“ преди 1989 г. Възможно е, самите участници в сектора да искат да са „видими“, за да имат достъп до финансиране, а и до поръчки. Друго обяснение може да бъде механизма на съставяне на извадките, при който в ИТ фирмите влязоха или големи, които се предполага, че са по-светли, или организирани в браншови структури, което пак е индикация за определена тенденция за „официална“ работа.

Хипотеза 3 се потвърждава относително. Малките фирми (със заетост между 2 и 50 човека) са по-сиви от големите (заетост между 51 и 250), а така също и когато разглеждаме трите групи заети – от 2 до 10,

от 11 до 50 и от 51 до 100 човека, индексът се увеличава от 2.80 на 2.91 и 3.09 пункта. В извадката е попаднал един самостоятелно работещ човек, който е оценил бранша изключително положително (3.57). Значими корелационни зависимости не бяха наблюдавани – много ниска стойност $r = 0.095$ при това с равнище на значимост 0.478. Когато обаче разгледаме извадката за цялата икономика, корелационната зависимост е значима $r = 0.173$ (равнище – 0.000). Отново микро-фирмите от 2 до 10 човека са най-скрити с показател 2.77 пункта.

Трябва да се отбележи, че някои големи собственици растат не чрез една фирма, а чрез множество малки привидно независими фирми, често със свързани или подставени лица. Съществуването на мрежи от юридически лица, които обслужват дейността на едно (по същество) предприятие е особеност на българската икономическа действителност определена от желанието да се работи без регистрация по ДДС, без да се шуми много около дейността и размера на бизнеса. Постоянни клиенти на един и същ голям компютърен доставчик споделят, че получават фактури от различни дружества³⁶.

Положителното влияние на чуждестранните инвеститори (*Хипотеза 4*) се потвърждава от изследването в рамките на извадката за цялата икономика ($r = 0.121$ с равнище на значимост 0.006) и не се потвърждава (чрез наличието на пряка корелационна зависимост) от по-малката извадка на ИТ фирмите. Ако обаче прекодираме променливата на собствеността по следния начин: 0 – „няма чуждестранна собственост“, 1 – „чуждите собственици държат по-малко от 33% от капитала“ и 2 – „чуждите собственици държат повече от 34% от капитала“ (можем да ги наречем стратегически собственици), тогава получаваме, че чисто българските фирми са „по-скрити“ отколкото тези с чуждо участие (за информационния сектор). Този извод е валиден и в случая на извадката за цялата икономика, като фирмите със стратегически инвеститори са още по-„бели“.

По отношение на причините за наличието на скрита икономика, ще отбележим статистически значимите различия в информационния сектор – тук фирмите не се оплакват толкова от „високото данъчно бреме“ (характерно за цялата икономика), колкото от „неефективният данъчен контрол“. Също така, корупцията се оказва основна пречка за информационния сектор – около 30 до 40% от фирмите опре-

делят „скритата икономика на подкупите“ като „добре“ функционираща. Тя има „ясни“ цени и утвърдена практика на заплащане на „допълнителни услуги“; има сравнително доверие в изпълнението на ангажиментите, но с риск от натиск за още плащания. Добрата новина е, че този „пазар“ остава относително спокоен и общия размер на плащания за оставане в бизнеса и „скриването му“ не се е увеличил.

Прояви на „скритата“ икономическа дейност в информационния сектор

Следвайки откритите вече „проблемни“ икономически прояви, които се асоциират най-вече със скритата икономика в бранша, ще се опитаме дадем някакви оценки, подходи за оценки и схематични описания на някои от прилаганите практики, обобщени в четири области. Аналогично на въпрос С13, чрез въпроси С23 оценяваме дела на работещите без договор, С24 – делът на работещите с договори със скрити клаузи и С22 – делът на скрития оборот.

Скритата заетост

Данните показват отново затруднение или нежелание на респондентите да отговорят на тези въпроси. Средната интервална оценка на заетите без договор е 12.15%, което е изключително ниска стойност, която се очаква да падне още повече до края на 2003 г. поради изискванията за регистрацията на трудовите договори. Едва около една трета от респондентите смятат, че работещите изцяло на черно са над 11%, при това техните максимални оценки са за 50% от хората. Сред работещите с трудови договори 31.46% са със скрити клаузи – получават реална заплата повече от записаната в договора. Най-много – 30.8% от отговорилите чрез ординалната оценка смятат, че скрити договори ползват между 26 и 50%. Около една четвърт обаче смятат, че реално по-голямата част от заетите в бранша получават доходи над договореното. Тъй като част от тези доходи се легализират (например във вид на командировки) реално „скритите стойности“ са пониски. Често използвана практика е фирмите да „натискат“ някои служители да си регистрират фирма като едноличен търговец и да им плащат трудовото възнаграждение като плащане по търговски договор, спестявайки социалните и здравните осигуровки.

Табл. 3. Скрита заетост в информационния бранш

Според Вас, каква част от заетите във вашия бранш работят без договор? (С23)	... на договори със скрити клаузи? (С24)
Точкова оценка (средна стойност)	12.15%	31.46%
Неотговорили (точкова оценка) %	69.2 %	80%
Няма такива служители	12.3%	6.2%
До 10%	33.8%	13.8%
Между 11 и 25%	15.4%	6.2%
Между 26 и 50%	9.2%	18.5%
Между 51 и 75%	0%	9.2%
Над 75%	0%	6.2%
Неотговорили (интервална оценка) %	29.2%	40%

Източник: Витоша Рисърч, Ноември 2002 и собствени изчисления

Интервютата с експерти от бранша показаха, че реалните разлики между декларираните в официални договорни взаимоотношения (които фирмата отчита в НСИ и данъчната администрация) са между три и четири пъти. ИТ специалистите в банковия сектор, най-големите чуждестранни инвеститори и водещите неправителствени организации са с 100% отчетени доходи и плащат данъци. Малките, независими консултанти и работещите през Интернет за външни поръчки по правило не се отчитат изобщо. Трябва да се отбележи фактът, че работещите в бранша като цяло се „учат“ да работят на светло – обикновено големите европейски проекти (ФАР, Пета Рамкова Програма) налагат стандарт с официално отчитане на доходите; също положително влияние има вече коментирания кредитен фактор.

Индикация за „скритостта“ в бранша може да даде и сравнението на производителността на един зает в софтуерния бранш, средната година заплата и средния приход заработен от един служител за страните в преход³⁷. При сравнително близки показатели за 2000 година за приходи на софтуерен зает разликите в заплатите са 3-4 пъти по-ниски за България и Румъния в сравнение с останалите страни. Обясненията могат да са три – скрита икономика (недекларирано възнаграждение, за което след това се намира разходен документ),

свърх печалба или неефективност (транзакционните разходи за правене на бизнес са твърде големи). Въпреки че за да може да се направи извод, че се касае именно за скрито възнаграждение, са необходими допълнителни изследвания.

Скрити обороти и ДДС

Скритите обороти са най-често дискутираната тема когато става дума за скрита икономика, от съществен интерес са за медиите, конкурентите и данъчните власти. Частните (търговски) производители на анализи на сектора никога (с изключение когато става дума за софтуер) не коментират отделно „сивотата“, а дават данни за „общата икономическа активност“. Поради факта, вече коментиран, че няма официална информация за пазара (например компютри и периферия) е доста трудно да се направи такава оценка. Експертните мнения са обикновено качествени и показват главно тенденция, отколкото точна оценка. Количествените оценки дадени от експертите за общия размер се разминаваха драстично – от 20 до 80%, като се коментираха отделни сегменти или услуги и никой не се нае да даде цялостна оценка. Преобладаващото мнение беше, че по-голямата част от фирмите са в някаква степен сиви.

Табл. 4. „Скриващи“ фирми

С24 Според Вас, приблизително каква част от фирмите от вашия бранш не се отчитат официално?	
Точкова оценка (средна стойност)	23.24%
Неотговорили (точкова оценка) %	73.8 %
Няма такива служители	7.7%
До 10%	3.1%
Между 11 и 25%	20%
Между 26 и 50%	26.2%
Между 51 и 75%	1.5%
Над 75%	0%
Неотговорили (интервална оценка) %	41.5%

Източник: Витоша Рисърч, Ноември 2002 и собствени изчисления

Подобно на експертите и респондентите в проучването на информационния сектор (мениджъри и финансисти) се затрудниха да определят каква част от фирмите „скриват“ обороти. Средната оценка на базата на интервалната оценка е (макар и с твърде много липсващи отговори), че около една четвърт от фирмите не отчитат истинските си обороти. При ординалната оценка обаче близо половината от респондентите смятат че реалният дял е по-голям – между 26 и 50%. Основната причина за скриване на обороти са не толкова преките данъци (печалба), колкото косвените (ДДС) и още повече – тромавостта на данъчната администрация.

Най-лесно се скриват продажби към SOHO³⁸ сегмента – малките офиси и домакинствата, които искат да избегнат ДДС и не се нуждаят от фактура, защото и без това са сиви (малките офиси), защото счетоводно може да не им е изгодно (амортизационният срок за компютрите до сега беше твърде дълъг) или разчитат на приятели за поддръжка на техниката (и се отказват от гаранциите). В някои случаи избягването на ДДС не е възможно изцяло, като средната „цена“ за неплащането му е 8 % от стойността без ДДС. Трябва да се отбележи, че пазарът за скриване на ДДС е много добре развит, подобно на пазара на скриване на печалба.

Витоша Рисърч регулярно следи издаването на документи при закупуване на стоки за бита (чрез национални представителни проучвания на населението) като метод да се оцени „сивотата“ в бизнеса и корупционния натиск. За последната една година (май 2002 – февруари 2003) се забелязва растеж на купуването на компютри. През май 2002 г. 1.9% от респондентите са казали, че са си купили компютри през последните две години, докато през февруари те са 2.5 %, а през ноември 2002 г. – 2%. Неиздаването на бележки рязко спада от 18.2% на 5.3 % (ноември) и 7.6% (февруари). Въпреки очевидно големите статистически грешки при тези малки числа (общата база е 1000-1200 човека), може да се допусне, че в сравнение с 2000-2001 пазара бележи бавни темпове на излизане на светло.

За съжаление, навлизането на компютърни технологии в домакинствата в България е твърде бавен процес, в който изоставаме дори от някои наши съседи в региона, вкл. и по отношение на неотчитането на продажбите (Таблица 5). Една мярка, която все още се

обсъжда от БАИТ, Фондация ПИК и представители на държавата е инициативата „Компютър вкъщи“, която цели едновременно да увеличи употребата на ИТ у дома, и заедно с това да създаде условия за излизане на светло на SOHO бранша, чрез признаване на платеното ДДС на компютъра за разход при формиране на данък общ доход. Подобни инициативи вече са прилагани в развитите страни като Швеция например.

Табл. 5. Скрити обороти (компютри) в Югоизточна Европа

Страна	Компютри	Без документ
Албания	2	33.2
Бона	6.5	12.3
България	1.9	18.2
Македония	6.4	3.2
Румъния	3.7	5.1
Сърбия	7.7	24.1
Хърватия	14	8.6
Черна Гора	6.7	14.4

Източник: Витоша Рисърч, Май 2002

Другият основен продукт в бранша – доставката на Интернет също има елементи на скритост. Някои продажби за SOHO си остават неотчетени (когато става дума за dial-up достъп предоставен от малки ISP), а така също и производство на повече Интернет карти, които или не се отчитат, или се отчитат като брак, а след това се реализират на пазара³⁹.

Контрабанга

Експертните оценки в рамките на Работната група по контрабанда и корупция на Коалиция 2000 и Центъра за изследване на демокрацията⁴⁰ за контрабандата на електроника (платки, чипове и други компоненти за асемблирането на компютри в България) имат реален обем 3-5 милиона USD на месец. Основните канали минават през летище София, като схемата е чрез занижаване на облагаемата стойност, цената се договаря в рамките на 30 % от спестеното ДДС при реални

стойности. В „скриването“ участват и спедиторски фирми, които имат складове на летище София.

Митническата статистика показва устойчив растеж на общата сума на обмитената електроника с 12-15% годишно, като данните за вътрешния пазар показват по-скоро устойчивост и бавно утвърждаване на представителите на световните марки, които почти винаги продават официално. Това означава, че се наблюдава тенденция на „затваряне“ на каналите и „легализиране“ на вноса на компоненти.

Софтуерно пиратство

Майкъл Кунин⁴¹ доказва с модел от теория на игрите, че големите софтуерни производители могат да са мотивирани да толерират пиратството на техните продукти в началните периоди, с цел да завземат максимален пазарен дял (дори и да е сив и да не получават нищо за това) и да изчакат момент, в който собственическите права ще се защитават ефективно и тогава да се намесят и да легализират софтуера си. В противен случай, биха могли не само да забавят развитието си на съответния пазар, но и индиректно да стимулират конкуренцията.

В България наблюдаваме изключително потвърждение на този модел с практиката на Майкрософт. Business Software Alliance оценява нелегалната употреба на софтуер през 2001 г. в България на 78%. Оценки на IDC за 2002 за десет Централно-Европейски страни показват, че 67% от цялата информационно-технологична продукция е пиратска. Спад с 10 процентни пункта в пиратството би довел до растеж от 83% до 2006 г.⁴²

По данни на Министерството на културата⁴³ пиратските дискове (софтуер и музика) в България представляват около 50% и почти всички са внос от Русия, Черна Гора и Украйна. Сивата икономическа дейност в областта на нелегалните дискове се трансформира от производство в склад и дистрибуция след сериозен натиск от страна на САЩ и Европейския Съюз и криминално преразпределение на пазарите.

Доста трудно е да се оцени какъв е размера в момента на нелегалния софтуер, дори само по отношение на Майкрософт. Дори в държавната администрация (включително МВР) и системата на образованието, където има официални лицензи, доста от хората ползват старите си нелегални системи (защото новите или не съответстват на

капацитета на машините или не са удобни за ползване – версията на български език). Голяма част от фирмите (средни и големи) са легални или полу-легални (използват повече компютри в сравнение със закупените лицензи), поради опасения от нелоялна конкуренция (честа практика за разправа с неудобен конкурент е „поръчкова проверка“ чрез някой свързан с НСБОП или полицията.

По експертни оценки около 50% от пазара (бизнес) се е легализирал (Майкрософт или системи с отворен код). SOHO пазарът е все още изцяло сив. Необходими са специални изследвания за определяне на легалната употреба на останалия софтуер. Като цяло обаче, може да се каже, че местния софтуер (правно-информационно системи, счетоводни програми и др.), е почти изцяло легален, поради необходимостта от постоянна комуникация с производителя и добрите защити. Малки производители (например на английско-български речник за Macintosh) или големи, но пак производители на „масови“ продукти (например Датекс), имат големи загуби от нелегално използване и разпространяване на техните продукти.

Заклучение

Тази статия представя предварителни резултати от два по-големи процеса на а) оценка на сивата икономика в информационния сектор, с цел предлагане на мерки, чрез които сектора да стане по-конкурентноспособен и по-легален и б) оценка на готовността на България да развива икономика, базирана на знанието, с цел да се подобри статистическото отчитане и правещите политика да могат да взимат информирани решения в тази стратегическа за страната ни област.

Извън анализа останаха редица дейности на новата икономика, които не се отчитат от официалните държавни органи и представляват интерес за по-нататъшни изследвания: създаването на Интернет страници, които предлагат безплатни информация и услуги, някои от които съществено могат (и влияят) на поведението на фирмите, предоставящи ги като търговска дейност, домашна икономика (неформалните услуги на обучение, техническа поддръжка и дизайн), хакерството и други.

Бележки

- ¹ За контакти: todor.yalamov@online.bg. Авторът изказва благодарности на Мартин Димов, Любомир Сирков и Тихомир Безлов за ценните забележки и критики към една по-ранна версия на доклада.
- ² <http://www.economics.uni-linz.ac.at/Schneider>
- ³ <http://ideas.repec.org/e/pfe11.html>
- ⁴ Петкан Илиев, Аналитична рамка за изследване на сивата икономика, ръкопис за нуждите на *Коалиция 2000*
- ⁵ www.online.bg/coalition2000
- ⁶ СНС – Система на националните сметки (българската); ЕЧНС – Европейска система на националните сметки
- ⁷ Тодор Тодоров, Неформална и скрита икономическа активност в методологическата рамка на системата от национални сметки, 2002, ръкопис за нуждите на *Коалиция 2000*
- ⁸ Витоша Рисьрч, Методология за оценка на скритата икономика, 2002.
- ⁹ Национална служба за борба с организираната престъпност.
- ¹⁰ Българската асоциация за борба с незаконното използване на защитени аудиовизуални произведения.
- ¹¹ www.hp-bg.com/greyimport.
- ¹² *Will the Convergence of NACE and NAICS in 2007 Solve eWork Measurement Problems?*, Working paper, STILE Project, IST 2000-31099, September 2002.
- ¹³ Интервю за настоящето изследване с висш ръководител от бизнес асоциация.
- ¹⁴ International Standard Industrial Classification System.
- ¹⁵ Classification of Economic Activities in the European Community.
- ¹⁶ North American Industry Classification System.
- ¹⁷ Национална отраслева класификация.
- ¹⁸ Национална класификация на икономическите дейности.
- ¹⁹ http://europa.eu.int/comm/eurostat/ramon/op_2007/changes_to_nace.pdf
- ²⁰ Classification of Products by Activity (European Union).
- ²¹ Национална класификация на продуктите по икономически дейности.
- ²² Витоша Рисьрч, Януари 2003, „Скритата“ Икономика в България (Бизнес), *Доклад от изследването*.
- ²³ Simeon Djankov, Ira Lieberman, Joyita Mukherjee, and Tatiana Nenova, *Going Informal: Benefits and Costs*, Paper for the Round Table Conference: „On The Informal Economy“, Sofia, Bulgaria, April 18-20, 2002.
- ²⁴ Jan Hanousek and Philip Palda, *Why People Evade Taxes in the Czech and Slovak Republics: A Tale of Twins*, Discussion Paper No 2002 – 85, Charles University, CERGE-EI
- ²⁵ Марко Хайдиняк, 2002, *Контрабандните канали в Югоизточна Европа: Конфликтите в Югославия и възникването на регионални престъпни мрежи*.
- ²⁶ *The Informal Sector of the Hungarian Economy*, 1993, RRT Hungary Document 25, The Institute for World Economics, Hungarian Academy of Sciences.
- ²⁷ Координационен комитет за контрол над експорта.
- ²⁸ Национална служба за охрана (интервю за изследването с работещ за бизнес асо-

циация).

²⁹ Финансов мениджър/главен счетоводител.

³⁰ Schiffer M., Weder B. 2001, *Firm Size and the Business Environment: Worldwide Survey Results*, IFC.

³¹ Smarzynska B, Wei S.-J. 2000, *Corruption and Composition of Foreign Direct Investment: Firm Level Evidence*, World Bank Working Paper No 2360, June 2000.

³² Европейска Банка за Реконструкция и развитие.

³³ Българо-американски инвестиционен фонд.

³⁴ В случаите когато равнището на значимост е под **0.10** стойностите са почернени, а в скоба са дадени различията: (i) означава че информационният сектор по-рядко от средното за икономиката асоциира съответните позиции със скрита икономика, (n) означава, че в информационният сектор честотата на срещане на съответните действия в ИТ сектора е по-малка от средната за икономиката, (p) означава, че честотата е по-висока, в сравнение със средната за икономиката.

³⁵ *The Size and Development of the Shadow Economies and Shadow Economy Labor Force of 22 Transition and 21 OECD Countries: What Do We Really Know?*, Invited paper prepared for the Round Table Conference: „On The Informal Economy“.

Sofia, Bulgaria, April 18-20, 2002.

³⁶ Интервю за изследването.

³⁷ Gourova, E. *ICT Skills in the Candidate Countries*, 2003, Working paper, IPTS.

³⁸ *Small Office and Home Office*.

³⁹ Интервю с ръководител на фирма, издаваща е-карти.

⁴⁰ Корупция, контрабанда и институционална реформа: Трансгранична престъпност в България и дейността на митниците и МВР за нейното пресичане (2001-2002г.), Център за изследване на демокрацията, 2002.

⁴¹ Kunin, M. *A Theoretical Model of Software Manufacturers' Tolerance to Piracy*, Working Paper, CERGE, 2001.

⁴² Цитирано по в-к *Дневник* от 7 Април 2003 г.

⁴³ В-к *Монитор*, 4 Март 2003 г.